

BEKİR ÇOBANZADE'NİN DİL BİLİMİ ANLAYIŞI

Adile M. Emirova*

(Türkiye Türkçesi: Kutluay Erk)

Kırım Tatarlarının bir halk olarak sürgün edilmesi, dillerine ve medeniyetlerine büyük zarar getirmiştir. Ancak Kırım Tatar medeniyetinin yok edilmesi, Sovyet rejimi tarafından daha XX. yüzyılın 20'li yıllarında, özellikle de Stalin'in zulüm yıllarında, binlerce Kırım Tatarı kültür adamının tutuklanıp hapisane ve kamplarda yok edilmesiyle başlamıştı. Onların adları ve eserleri yıllarca yasaklanmıştı. Kırım Tatarlarının cezalandırılmış bu neslinde en parlak kişilerden biri, tanınmış Türkolog, bilim adamı, şair ve toplum adamı olan Bekir Çobanzade'ydı (1893–1937).

Bilim adamının hayatı ve eserlerine, çeşitli günlük yazılarda yazılan pek çok eser ithaf edilmiştir. Türkiye Türklerinden olan araştırmacı İsmail Otar'ın monografisinde, S. Nogayev'in eseri kaynak olarak gösterilmiştir. Onların makaleleri, sonraki yıllarda ortaya çıkmıştır. Bekir Çobanzade hakkında yazılan eserlerin çoğu tanıtma eserleridir. Bu eserlerde, bilim adamının hayatı ve çalışmaları anlatılmıştır. Onun bilimsel mirasının ise bizzat öğrenilmesi gereklidir. İsmail Otar dilci olmadığından, Bekir Çobanzade'nin bilimsel eserlerini incelemek ve anlatmak amacını zaten gütmemişti: “*Yeterli bilgiye sahip olmadığımız için, gramer bakımından bir açıklama yapamadık.*” Prof. Dr. P. Ursu'nun düşüncesine göre: “*... zamanımızın dilci Türkologları, bu Kırım*

---

* Prof. Dr., Tavrişeskiy Milli Üniversitesi.

bilim adamının bilimsel mirasına çok nadir başvururlar. Bu, kısmen eserlerinin bulunmamasından ve kütüphanelerde bulunmamasından, kısmen de dil bilimin son 60–70 yıl içinde büyük değişimler yaşamasından kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, bilim paradigmasının özü değişkendir. Bekir Çobanzade, E. Polivanov ve pek çok diğer ileri bilim adamının buluşları bugün için basit, herkesçe bilinen bir şey haline gelmiştir.”

Bekir Çobanzade hakkında yazılan eserler arasında F. D. Aşnin ve A. Memetov'un hacimce büyük olmayan makalelerini ayrı tutmak gerekir. Çünkü onlarda, bilim adamının mirasını genel olarak incelemek amaçlanmıştır. Bu tür eserlerde, malzemenin sunumunda tanıtma amacı, inceleme ve değerlendirme amacının önüne geçmektedir. Söz gelimi F. D. Aşnin, Bekir Çobanzade'nin Türk lehçelerinin kökeni, tasnifi, Moğol ve Mançu–Tunguz dilleriyle ilgileri konularına bakışlarını genel olarak vasıflandırmıştır. Bilim adamının, dille ilgili olguların incelenmesine tarihî açıdan yaklaşımını kaydetmiştir. Türkoloji terimleri ve çağdaş Türk dillerinin oluşmasındaki faydalarına işaret etmiştir. A. Memetov, okuyucuya bilim adamının “Kırım Tatar İlmîy Sarfı” ve genel dilcilik, Kırım Tatar ve Azerbaycan dilcileri, diğer Türk dillerinin sözlük ve terimleri konularında yazılan eserlerinin bir araya getirilmesi ve sınıflandırılması hakkında bilgi vermiştir.

Günümüzün Kırım Tatar okuyucusu için Bekir Çobanzade'nin bilimsel mirasına erişmek imkânsızdır. Çünkü onun asıl eserleri, ilk sırada monografi ve okuma kitapları, Arap harfiyle; 1929'dan itibaren ise Latin harfli Azeri Türkçesiyle bastırılmıştır. Bilim adamının kendi denetiminde Osmanlı Türkçesi ile yazılan “Kırım Tatar İlmîy Sarfı” ve “Son Devir Kırım Tatar Edebiyatı” bunların dışındadır.

Bekir Çobanzade'nin dil bilim anlayışının tam olarak idraki, ancak onun genel ve özel (Kırım Tatar, Azerbaycan, Kumuk, Özbek ve diğer) dilciliğin meseleleriyle ilgili olan temel eserlerini anlamakla mümkündür. Fakat Kırım Tatar dilciliğinin gelişim sürecinde, onun asıl önemli eseri “Kırım Tatar İlmîy Sarfı” ile başlamak gerekir. Monografinin yeniden bastırılması Prof. A. Emirova'nın bilimsel rehberliği altında hazırlanmıştır.¹ “Şark ve garp medeniyetlerini birleştiren büyük Türkolog ve bilim adamının, bilimsel eserlerinin topluca yayın”nda ilk adım olarak mutlaka bu monografinin bastırılması, yalnız onun Türkçe yazılan Kırım Tatar Türkçesinin bilimsel bir dil bilgisi oluşuyla değil, genel olarak dilcilik meselelerinin geniş bir çerçevede ele alınışıyla anlatılmıştır. Bu durum, Bekir Çobanzade'nin dil bilim anlayışında en önemli noktaları belirlemeye imkân sağlamaktadır.

¹ A. M. Emirova tarafından önsöz ve açıklamalar yazılmış, bibliyografya oluşturulmuştur. N. S. Seytagayev, dil bilgisi metnini Arap harfinden kiril alfabesine transkripsiyon etmiş; günümüz Kırım Tatar Türkçesinin kurallarına uygun hâle getirmiş; isimler indeksini ve sözlüğünü oluşturmuştur.

“Kırım Tatar İlmîy Sarfı” üç kısımdan oluşur: 1. açıklamalı; 2. karşılaştırılmalı; 3. tarihi.

Birinci kısmın girişinde, yazar iki şeye dikkat ettiğini söylemiştir. Bunlardan ilki, *kendi devrinin dil bilim yöntemlerini gücü yettiğince uygulaması*; diğeri de *hiçbir zaman halk dilini göz ardı etmemesidir*. Yine burada, o eseri Kırım'da XX. yüzyılın başında yazılı edebiyat dili olarak kullanılan Osmanlı Türkçesi ile yazmasının sebeplerini anlatmıştır: “*Eserimizin Osmanlı Türkçesinde yazılma nedeni ise, bugün sonu gelmeyen şive kavgasına girmemek, anlaşılmayan uydurma ifadelerden kaçmak, son olarak da eserin daha geniş bir daire içinde yarar getirmesini sağlamak isteğidir.*” Yazar, monografinin kuruluşunu deliller getirerek belirlerken, dil olaylarının incelenmesine tarihî bakımdan yaklaştığını belirtir. Monografinin bahsedilen üç kısmında, belirtilmiş olan tarihî inceleme kurallarına dayanarak aşağıda sayılan meseleler incelenmiştir:

1. Günümüz Kırım Tatar dilinin sesleri, sözcük yapılışı ve sözcüklerin çekimlenmesi;
2. Türk dillerinin karşılaştırmalı incelemesi;
3. Bunların tarihî devirleri.

Monografinin yazarı, eserin eksiksiz olmadığını farkındadır. Ancak esere, gelecekte bir kısmı genişleyecek ve ayrı bir kitap olarak bastırılabilir Kırım Tatar gramerinin ilk denemesi diye bakmak gerektiğini düşünmüştür. Bilim adamı, az zamanda birçok kitap yayınlamak istemiştir. Ona göre bu eserlerin bir kısmı, işte bu monografi için gerekli olan yazıları da tamamlayacaktır.

Birinci kısmın girişinde, monografinin nazari bakımdan temelini oluşturmuş ve olması zorunlu olan dil varlıkları yani *dil, dil bilim, dil bilimin dalları, dilin ve kelimenin kökeni, konuşma cihazlarının yapısı, dil bilimin diğer bilimlerle bağı, kelimenin maddi ve manevi tarafları, şive, lebeçe, edebi dil, yaşayan halk ağzları, dilin toplumsal görevleri* vs. olarak kısaca belirlenmiştir.

Bu başlıklar genellikle XX. yüzyılın başındaki dil bilim düşüncesinin gelişimine uymaktadır ve içerikleri günümüze kadar saklanmıştır. Söz gelimi, dilin kökeniyle ilgili günümüzdeki nazariyelerden birisi, insanın dilinin 20–40 işaretten, ses birliklerinden ve hareketle ilgili işaretlerden (*el, ayak, yüz, beden hareketleri ve tavırlardan*) oluştuğunu savunmaktadır. İnsanın konuşma cihazı ve onun birleşen kısımlarının görevleri doğru anlatılmış, dil bilimin kategorilerini kullanan fizik, anatomi, fizyoloji ve psikoloji bağıyla kaydedilmiştir.

Her bölümde anlatılan bazı dil bilim kavramlarının ve bunların temellerinin içerikleri, Bekir Çobanzade'nin monografinin yayınlanmasından sonraki 80 yıl içinde değişmiş, genişlemiş ve derinleşmiştir. Bugün, sözün leksik

anlamıyla edebî dildaki anlamı başka başka açıklanmaktadır. Türk dillerinin sayısı başka türlü gösterilmektedir².

Fonetik bölümünde, Kırım Tatar dilinin vokal ve konsonantlarının tasnifi verilmiştir. Bir de seslerin kelimedeki ilişkileri incelenmiştir. Sesler, oluşum yeri ile şekline göre tasnif edildikleri gibi, ses yapılarının ortaklığına göre de tasnif edilmişlerdir. Bu tasnif bazı şartlarla kabul edilebilir. Söz gelimi, seslerin tasnif cetvelinde vokaller 9, konsonantlar da 23 esas fonem olarak gösterilmiştir. “fonem” terimi yazar tarafından zaten hiç kullanılmamıştır. Bu nedenle de cetvellerdeki seslerin kendi başına bir fonem mi, yoksa fonemlerin arasında varyantlarının da mı olduğu anlaşılamamaktadır. Vokaller arasında birbirine benzeyen bir iki ses kaydedilmiştir. Orta damak e’si, ön damak e’si ve açık e kaydedilmiştir. Ayrıca iki h sesi arasındaki fark anlaşılamamaktadır. Konsonantlar cetvelinde, Kırım Tatar Türkçesinin arka damak genizli n’si (ñ) yoktur (*soñ, moñlay, oñayt, oñmak...*)

“Seslerin Birbirine Etkisi” bölümünde genel bir çizgiyle, sedalıların son-
da³ sedasızlaşması, vokal ve konsonantların benzeşmesi (*sinharmonizm*), seslerin çeşitli değişimleri (*ön ve son ses düşmeleri*) gibi ses hadiseleri anlatılmıştır. (*Yukarıda sayılan terimlerin bazıları XX. yüzyılın 20’li yıllarında henüz kullanılmamaktaydılar.*)

² Bekir Çobanzade, 20 kadar Türk dilinden bahsetmiştir. Sonraki yıllarda Türk dillerinin sayısı farklı gösterilmiştir. Söz gelimi, 1966 AN SSSR (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi) tarafından yayınlanan birleşik monografisinde 23 yaşayan dil gösterilmiştir. A. A. Reformatskiy’nin okuma kitabında 25 yaşayan, 7 ölü dil kaydedilirken; N. A. Baskakov’un monografisinde 27 yaşayan, 12 ölü dil kaydedilmiştir. IA RAN (Rusya İlimler Akademisi, Dil Bilim Enstitüsü) tarafından “Yazıkı Mira” (1997) (Dünya Dilleri) serisinde yayınlanan “Tyurskie Yazıkı” (Türk Dilleri) adlı birleşik monografisinde 39 yaşayan ve 15 ölü Türk dili kaydedilmiştir.

Dillerin sayılarındaki bu anlaşmazlıklar, siyasi ve toplumsal nedenlerle açıklanabilir. Bilindiği gibi, SSCB devrinde küçük halkların asimilasyonu, onların birbirinden koparılması ve bu esasta akraba diller grubu için genel edebî dillerin oluşma süreçleri hızlı bir şekilde geçmekteydi. Bu süreçler “Lenin’inki” denilen millî siyasetin başarısı olarak açıklanıyordu. SSCB’nin dağılmasından sonra halkların siyasi ve ekonomik bağımsızlığıyla beraber, millî medeniyetlerin temel bir unsuru olan dillerin canlanmalarına doğru ilerlemelerinden kaynaklanan aksi yönelişli süreçler görünmeye ve güçlenmeye başlamıştır.

Sovyet yayınlarında, yabancı ülkelerde yaşayan Türklerin dilleri hakkında bilgi verilmezdi. Salar, Sarı Uygur, Songor Türkleri, Halaç ve başka diller hakkındaki makalelerine bakınız.

³ Monografinin yazarı, sözün sonunda sedalı ve sedasız konsonantların değişmesini (*büyük ~ buügi, tüp ~ túbü*) ve böyle değişmelerin bazı sözlerde olmamasını (*kat ~ katı, köp ~ köpü*, dil farkı olarak açıklamıştır. Fakat bu durumun başka bir tarifini önermek de mümkündür: Son seste, böyle zayıf bir durumda sedasızlaşan, sedalı bir konsonant bulunursa, konsonantlar değişebilir (*eşek ~ eşegi, kulak ~ kulağı*). Son seste sedasız ses bulunduğu değişme olmaz (*ağ ~ ağı, at ~ atı*). Arap dilinden alınan sözlerin yapısında b harfiyle işaretlenen sedalı seslerin sedasızlaşması, bu düşüncemize delildir. XX. yüzyılın 30’lu yıllarında, Kırım Tatar yazısından Latin yazısına geçildikten sonra, bu ve bunlara benzeyen sözlerin “*kitab, mekteb*” şeklinde yazılması tesadüf değildir.

Kırım Tatar Türkçesinin vurgusu da kısaca şöyle anlatılmıştır: Hecenin ayrılması, birleşimindeki vokalin daha kuvvetli söylenmesiyle yapılır (*kuvvet vurgusu ve dinamik vurgu*). Vurgu genellikle sözün ya da söz şeklinin sonraki hecesinde bulunur. Uzun yani dört beş heceli sözlerde, baştaki hecelerden birisinde bulunan ikinci derece vurguyu da bulmak mümkündür.

“Söz Yapısı” (morfoloji) bölümünde, yazar Kırım Tatar Türkçesinde kullanılan söz ve şekil yapılış yöntemlerini belirlemek istemiştir. Kök ve yardımcı morfepler ayrılmış, aralarındaki semantik ve işlevsel farklar gösterilmiştir. Yazar özellikle, ekleri köklerden ayırt eden belirleyici özelliklerden biri olarak onların şekilce birbirine benzeyenlerini saymıştır. Bu ekli sözler, insan zihninde bir deste ve takım şeklinde saklanmaktadır (*baygın, salgın, salgın, balkın*⁴).

Sözün yapılış yolları, şu şekilde tasvir edilmiştir:

1. *Ekleşme (köke ek ekleme),*
2. *Kökün sonundaki sesin değişmesiyle kısaltılıp tekrarlanması (bem-beyaz, dos-doğru),*
3. *Ses ve anlam bakımından yakın sözlerin birleştirilmesi (yalan-yañlış, yabış-yaman, bala-çağa),*
4. *protetik [m] ile kökün tekrarlanması (aş-maş, ev-mev).*

Kırım Tatar Türkçesinde sözler, yapılış yollarına göre şöyle ayrılmışlardır:

1. *Semai, yani işitilip ezberlenen, asıl sözler (baş, küçük),*
2. *Kök ve eklere ayrılan, basit türemiş sözler (dalgın, yanık),*
3. *Birleşik ve yardımcı sözler. Tek başına anlamlı sözlerden farklı olarak, ekleri hiçbir zaman kabul etmezler. (kibi, için).*

Eş zamanlı olarak tek kökten ibaret diye bilinen sözlerin, art zamanlı olarak eklere ayrıldıklarına dikkat edilmiştir (*büyük > bu + ök; sıcak > ıs + çak; arslan > arsl + an*). Bu örnekler yazarın, dilin senkronik ve diyakronik durumunu birbirinden ayırdığını, sözün morfemli kuruluşunun tarihte değiştiğini bildiğini gösterir.

Bekir Çobanzade'ye göre, bir dilin gramerini yazmak demek, o dildeki bütün ekleri belirleyip, söz yapılışındaki görevlerine göre tasnif etmek ve *harfi manası* bakımından incelemek demektir.

Epeyce ayrıntılı, çok sayıda gerçek örnek toplanıp, söz yapan ekler ve onların gramer işlevleri tasvir edilmiştir. Söz gelimi, -lık, -lik, -luk, -lük şekilli ek, bu gramer anlamlarını bildirebilir: miktar (*arşunluk, içimlik*), yer (*taşlık*,

⁴ Bugünkü psiko-linguistik bilimi, belirli bir şekilde oluşan ve sistemleştirilen dil birimlerinin insan zihninde saklanması, çağrışımlarının ve şekil benzerliğinin, içeriklerinin yakınlığının ya da aksine ayrılabilen kavramsal ve fikrîsel bağlarının olmasıyla açıklamaktadır. Karşılaştırmanın akılcı süreçlerinin sonunda, insan zihninde oluşan dil birimlerinin çeşitli tipteki gruplarının kategorileşmesine dil bilim alanı denir. Dil bilim alanları, çeşitli türlerde olabilirler: *semantik, tematik, çağrışım, morfosemantik...*

bağçalık), nesne (közlük, burunluk), soyut varlık (*baylık, güzellik*), zaman (*ömürlük, aylık*).

Ayrıca, ölü denilen ekler, sözün ekli yapılışının sadeleşmesi sonucunda kökle kaynaşıp kalmış ve dilin şimdiki durumunda, müstakil bir şekil olarak ayrılmayan, söz türetmeyen ekler belirlenmiştir: -ca, -ce; -ça, -çe (*goca, ince*); -man, -men (*kurman, şiman*); -ka, -ğa; -ke, -ğe (*kurmska, sirke*); -it, -it; -et; -üt (*keçit, köget, ögüt*); -tay (*kurultay, Altay*) vb. bahsedilen ekler, eskiden her söze gelirdi.

Çeşitli adların (*isim, zamir...*) sayı ve fiil kategorilerinin şekillerini oluşturan, isim ve fiil yapıcı ekler, anlamlarına ve telaffuzuna göre ayrılmış ve tasvir edilmiştir. Bu bölümde bazı kök ve şekillerin dillerdeki telaffuzunun özellikleri hakkında, söz arasında geçen bilgiler çok değerlidir: *maña ~ mağa ~ mana ~ maa; saña ~ sağa ~ sana ~ saa; alıp kel ~ apkel; ne işle ~ nişle; ne yap ~ yap* vs...

Eserin bu bölümü, çoğunlukla fiil şekilleri ve onları oluşturan eklerin incelenmesine ayrılmıştır. İsimlerden (-la, -le; -ar, -er; -lan, -len; -a, -e); fiillerden (-t; -ur, -ür, -ır, -ir; -dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür) şekillerini, olumsuz fiil şekillerini (-maz, -mez, -mas, -mes; -ma, -me) yapan ekler ayrılarak tasvir edilmiştir. Bununla beraber şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman, şahıs, sayı, derece ve diğer şekilleri tasvir edilmiştir.

“Yardımcı Sözcükler” bölümünde bilim adamının, Prof. A. N. Samayloviç’e göre zarf olan *şimdi, kısım, yazın, yarın* ve buna benzer sözcüklerin dil bilgisi bakımından durumu hakkında fikirleri dikkat çekicidir. Bekir Çobanzade Rusçadaki kategorilerin, Kırım Tatar Türkçesindeki kapsamının akla nasıl getirilebileceğini şöyle göstermiştir: Bu sözcüklerde olan düzenli isim şekilleri yapma eğilimi (*yarın, yarından, yarınlık, yarınca*), onların tam manalı sözcükler yani isimlerin “*canlı*” şekilleri olduğuna işaret etmektedir.

Bekir Çobanzade’ye göre, yardımcı sözcüklerin tam manalı sözcüklerden farkı, onların ek almamaları, tek başına leksik mana ifade etmemeleri, ancak kendilerinden önce (*sayın, gibi, beri vs...*) ve sonra gelen sözcüklerin (*pek, ancak, tek, daha, eğer vs...*) anlamlarını değiştirmeye yardım etmeleridir.

Eserde, yardımcı sözcüklerin arasında nidalar (*ay, oy, ah, vah, uf, vay*) ve taklidi (*dran-darn, şart-şart, gurr vs...*) sözcük gösterilmiştir.

Bekir Çobanzade’nin bu bilimsel eserinin ikinci kısmı, Türk dillerinin karşılaştırmalı incelemesine ayrılmıştır. Yazar burada, Türk boylarının kökenine, eski yurtlarının yerleşimine (*Orta Asya’nın kuzey bölgeleri, Kafkas Dağları, Mezopotamya ve Baltık Denizi sabbileri*) Türklerin genel ulus ve dil birliğinin daha miladi VII. yüzyıldan önce ayrı boylar ve dillere ayrılmasına dair, devrin görüş ve varsayımlarını açıklamıştır.

Tarihi gelişimleri ve birbirinden ayrılmaları sırasında Türk dillerinde şöyle değişmeler olmuştur:

1. Gramer işlevleri ve görevleri bir olan farklı şekillerin ayrı ayrı dillere girmesi;
2. Morfem, söz ve söz şekillerinin ses birliğinin değişmesi;
3. Yeni şekillerin doğması;
4. Eski şekillerin kaybolması;
5. Sözlerin leksik anlamlarının değişmesi.

Bekir Çobanzade dillerin gramer oluşumundaki tarihi değişmeleri, birbirine zıt gelen iki durumu yani dil birimlerinin kullanılmasındaki (*telaffuz, yazılış, birbirine eklenmedeki*) ferdî özellikleri ve söz şekillerinin aynı tarzda kullanılma eğilimini anlatmıştır. Söz gelimi dilde, *ağamlen* şeklinden *ağammen* şeklinin oluşması, karşılaştırma kuralının sonucu oluşmuştur⁵.

Bekir Çobanzade, V. V. Radloff tarafından oluşturulan Türk dillerinin tasnifini kabul etmeyip, bu dilleri pek çok genel belirtisi ve kategorisi olan iki gruba yani Oğuz ve Çağatay dillerine bölmeyi teklif etmiştir.

Bugünkü Türk dillerinde, karşılaştırmalı ses bilgisi ve söz yapılışı meseleleri incelenmiştir.

Ses birliğinin şu özellikleri incelenmiştir: Sözün başında, Türkçe sözlerde r, l sesleri ile konsonant birikmeleri yani st, şk, sp şekilleri hiç bulunmaz. Bu sesler sadece alıntı sözlerde görülür. Kırım Tatar Türkçesinde ise onlardan önce her zaman e, i, u sesleri getirilir: *ruba* > *urba*, *rus* > *urus*, *rum* > *urum*, *legen* > *elegen*, > *Stambul* > *İstanbul*, *şkençe* > *işkençe* vs... z, f, h sözleri de bu türdendir. Bekir Çobanzade'ye göre, böyle ses birikmelerini, yalnızca okumuş şehirli söyleyebilir. Bugün, Kırım Tatar Türkçesinin kiril yazısından adım adım Latin yazısına geçmesi nedeniyle, Bekir Çobanzade'nin alıntı sözlerin başındaki h'nin telaffuzu hakkında belirttikleri ayrı bir merak konusudur. Onun gözlemlerine dayanarak, bazı Osmanlı ve Kırım Tatar ağızlarında medresede yaşatılan söyleniş kurallarının etkisiyle sadece alıntı sözlerde değil, Türkçe sözlerde de ön ses durumundaki [h] ile aynı söyleyiş varyantları meydana çıkmıştır. *hekbe* ~ *ekbe*, *hangi* ~ *angi*, *hep* ~ *ep*, *borgüç* ~ *orgüç*, *baydı* ~ *aydı*. Türkiye Türklerinden olan dilci Necip Asım'a göre, bu durum, Arap ve Fars dillerinin etkisiyle olmuştur⁶.

Eserin ikinci kısmının bir bölümünde, Türk dillerinin telaffuz merkezi yani sesleri oluşturmak için gereken konuşma cihazlarının, tek tipte olan

⁵ Sonraki örnekleri karşılaştırma kuralının sonucu olarak değil de, konuşmada nadiren ya da sıkça rastlanan konsonantların tam benzeşme hadisesi olarak açıklamak gerekir.

⁶ Arap yazısındaki çeşitli hemze, ayn, ha gibi harflerle işaretlenen küçük dil, boğaz ve gırtlak sesleri Kırım Tatar Türkçesinde olmadığından yani dili konuşan insanların bu sesleri telaffuz etme alışkanlıkları olmadığından, bu sesler XX. yüzyılın başında telaffuzlarında, birbirlerine büyük yakınlık göstermişlerdir. 1929-1938 yılları arasında kullanılan Kırım Tatar Latin yazısında, Arap sesleri, metinlerin okunusunda çok fark edilmeyen h harfleriyle işaretlenirdi: *ihrat*, *tarih*, *hem*, *hengi*, *harif*... (Konuşmada ise sadece h harfiyle söylenen arka damak sesi söylenirdi: *tarih*, *her*, *angi*.)

hareketlerinin tamamı incelenmiştir. Bekir Çobanzade'ye göre, Orhun-Yenisey kitabelerinde yansıyan kadim Türk dillerinde telaffuz merkezi arka damaktı. Daha sonra gelen devirlerde, sözlerin oluşumunda olan dil ardı konsonantlarını, dil önü konsonantlarına değiştirme eğilimi başladı. Söz gelimi $\tilde{n} > n$ (*deñiz > deniz, doñgux > domuz* vs...) Böyle değişmeler, başta Oğuz dilleri olmak üzere diğer Türk dillerinin de incelemesine, ahenklik kazanmasına yardım ediyordu.

Çuvaş, Yakut, Kazak, Kazan Tatar ve diğer Türk dilleri gibi, özelliklerini belirlemek amacıyla onların sesleri ve morfepleri Kırım Tatar Türkçesinin-kilerle karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırmalı tahlilin esasını Kırım Tatar Türkçesi oluşturmaktadır. Örnek bir dil malzemesinin esasında Kırım Tatar, Çuvaş, Yakut ve Osmanlı Türkçesinin benzerlikleri anlatılmaktadır.

Adı geçen dillerdeki söz yapıcı ve söz değiştirici ekler ile onların Kırım Tatar Türkçesindeki karşılıkları sayılarak, kısaca açıklanmışlardır. Zamirler, sayılar, fiiller ve onların tasnif edilmiş şekillerinin yapıları karşılaştırılmıştır.

Bu bölümün sonunda çıkarılan sonuçlar, günümüz dilciliğinin nazariyesine uymakla birlikte onu yeni ve hareketli malzemeyle zenginleştirmektedir. Akraba dillerde, tarihi gelişimleri ve birbirinden ayrılmaları süresince yaşananlar tesadüfen olmamıştır. Genel (*dünyanın tüm dillerine has olan*) ve özel (*tek bir dil grubuna has olan*), eş zamanlı (*dilin oluşumunun ilk basamakları*) ve art zamanlı (*dilin şu anki durumu*) olarak, dilin dış (*toplumsal, tarih ve beşeri olaylarla belirlenen*) ve iç (*dilin kendi yapısından kaynaklanan*) kanunlarına bağlı olmuştur.

Bekir Çobanzade eserinin üçüncü kısmını, Türk dillerinin tarihi devirlere ayırmıştır. Orhun, Uygur, Çağatay devirleri sınıflandırılmış, kısaca açıklanılmıştır. Geçen yüzyılın başında bilim, Türk boylarının tarihi hakkında yeterli bilgiye sahip değildi. Bekir Çobanzade, gereken bilgiyi dilden elde edebilmek mümkündür diye düşünüyordu. Günümüzdeki dillerde olan dil verileri, Türk dilinin çok eski geçmişte, İsa doğmadan birkaç bin yıl evvelde de olduğuna şahitlik etmektedir. Ancak o devre ait hiçbir yazılı belge günümüze kadar saklanamamıştır. Bunun için de, Türk dillerinin o zamana ait durumuyla ilgili sadece nazari varsayımlar vardır.

Eski Türk yazısının en eski abideleri olan Orhun-Yenisey yazıtları VII. ve VIII. yüzyıllara aittirler. Bekir Çobanzade bu yazıtların keşfi ve okunuşu hakkında kısa ve tarihi bir bilgi verip, onlardan örnek olarak dil ve gramer açıklamaları olan bir parça da eklemiştir.

XI. ve XIII. yüzyıllara yani Uygur devrine ait olan, Ahmet Yükneki'nin Atabetü'l Hakayık'ına; XIV-XVII. yüzyıllara yani Çağatay devrine ait olan, Rabguzi'nin Kıyasü'l Enbiya'sına; Babür'ün bir gazeli ile diğer yazılı abidelere de yer verilmiştir.

Yine burada Çağatayca'nın kendine has özellikleri belirtilmiştir. Söz başındaki v, d, b yerine b, t, m sesleri vardır (*var > bar, daş > taş, ben > men*); -

an, -en yerine -ğan, -gen ekleri kullanılır (*okıyan > okuğan*). Bekir Çobanzade'ye göre, bu belirtiler Kırım Tatar Türkçesinin Çağatay ve Güney Oğuz Türkçesinin birleşmesinden doğduğuna işaret etmektedir.

Yazar, gramatik, morfolojik ve sentaktik bakımdan bugünkü Kırım Tatar Türkçesine en yakın yazıtın Codeks Cumanicus olduğunu düşünmekteydi. Bu yazıttan birkaç örnek getirip, onların bugünkü Kırım Tatar Türkçesi karşılıklarını vermiştir.

Eserinin bu kısmından çıkarılan sonuçta Bekir Çobanzade, bugünkü Türk dillerinin fonolojik, morfolojik-gramatik ve semantik bakımdan, başka dil ailelerindeki daha büyük bir yakınlık içerdiğini tespit etmiştir. Bu durumun sebebini, Türklerin daha iki-üç yüzyıl önce bile göçebe olmalarından dolayı birbirlerine sımsıkı bağlı ve karışmış bir şekilde olmalarından kaynaklandığını anlatmıştır. Yakutlarla Çuvaşlar da dâhil olmak üzere bütün Türk boylarında yalnızca dil bakımından değil, estetik ve düşünce bakımından da bir ortaklık oluşunu yukarıdaki düşünceyle açıklamıştır.

Türk dillerinin tarihi gelişimine göre şu ortaklıkları kaydedilmiştir:

1. Telaffuz merkezinin arkadan öne doğru çekilmesi eğilimine rağmen, köklerin fonemli birliğinin değişmesi;
2. Eklerle köklerin birleşmesi (kaynaşma olayı);
3. Eklerin kaybolması (hissedilmemesi): -vul (*karavul, yasavul*), -rı, -ri (*ileri, keri, arı*);
4. Köklerin kaybolması: *asığ* "fayda", *acun* "dünya";
5. Yeni kökler ve eklerin oluşması.

Bilim adamı, dillerin yapısındaki değişmelerin tesadüfi olmadığını kaydetmiş ve bunların dilin iç ve dış, genel ve özel, eş zamanlı ve art zamanlı kanunlarına bağlı olduğunu belirtmiştir.

Bugün Bekir Çobanzade'nin "Kırım Tatar İlmîy Sarfı" okunduğunda, bu değerli bilim adamının genel dilcilik ve Türk dilciliğindeki geniş bilgilerini, Avrupa ve Rus dilcilerinin başarılarını Türk dillerinin incelenmesine uygulamaya gayretini görmemek mümkün değildir. Eserde kullanılan zengin malzeme, dil hadiselerinin ince tahlili, dilin hem eş zamanlı hem de art zamanlı olarak ayrılması, bu eserin hiç şüphesiz en büyük yararlarıdır. Kendi zamanında F. D. Aşnin tarafından biçilen değer, değişmeden kalmıştır. F. D. Aşnin: "*Bekir Çobanzade ilerici Batı ve Rus dilciliğinin başarılarını daima dikkate almış, kendi devrinin en geniş bilgili dilcilerindendi.*" demiştir.

Bekir Çobanzade'nin monografisi bugün de, yazılışından 80 yıl geçmesine rağmen değerini kaybetmemiştir. Yeni bir Kırım Tatar dil bilgisi, son yıllardaki yeni buluşların esasında, en yeni ve kavramsal-terminolojik araçların kullanılmasıyla yazılmalıdır. Bekir Çobanzade'nin eseri, böyle bir dil bilgisinin temel taşlarından biri olacaktır.

KAYNAKÇA

F. D. Aşnin, "Bekir Vagapoviç, Çoban-zade", *Narodı Azji i Afriki*, M., 1967, № 1, s. 208–216.

F. D. Aşnin, V. M. Alpatov, "Professor V. B. Çoban-zadeniñ mahkeme işi", *Yıldız*, Simferopol, 1998, № 6, s. 45–63.

N. A. Baskakov, *Vvedenie v izuçenie tatarskîb yazıkov*, M.: Vişşaya şkola, 1969, 384 s.

Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar, Gl. red. V.N. Yartseva, M.: *Sovetskaya entsiklopediya*, 1990, 865 s.

Bekir Çobanzade, *Türk-tatar lisaniyatına medhal*, Bakü: Azərneşr, 1924, 12 s. (arap urufatnen, azerbaycan tilinde).

Bekir Çobanzade, *Qırımtatar ilmiy sarfı*, Aqmescit: Qırımdevneşr, 1925, 187 s. (arap urufatnen, osmanlı tilinde).

Bekir Çobanzade, *Türk dili ve edebiyatınıñ tedaris usulı. 1-nci qısım*, Bakü: Azərneşr, 1926, 264 s. (Arap harfiyle, Azeri Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Türk dili ve edebiyatınıñ tedaris usulı. 2-nci qısım* Bakü: Azərneşr, 1927, 218 s. (Arap harfiyle, Azeri Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Türk-tatar dialektolojisi (giriş)*, Bakü: Izd. Ob-va obsledovaniya i izuçeniya Azerbaycana, 1927, 135 s. (Arap harfiyle, Azeri Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Türk dili. Birinci kürs. 1-6-ncı qısım*, Bakü: Azərneşr, 1928, 219 s. (Latin harfiyle, Azeri Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Soñ devir qırımtatar edebiyatı. Tenqit tecrübeleri*, Aqmescit: "İleri" neşriatı, 1928, 102 s. (Arap harfiyle, Osmanlı Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Türk grameri*, Bakü: Azərneşr, 1929 (1930), 202 s. (F. Ağa-zade'yle birlikte, Latin harfiyle, Azeri Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Elmiy gramerin esasları. Muqaddime*, Bakü: Izd-vo In-ta povişeniâ kvalifikatsii Narkömprosa, 1932, 64 s. (G. Bağır-zade'yle birlikte, Latin harfiyle, Azeri Türkçesinde).

Bekir Çobanzade, *Türk dilinin metodikası*, Bakü: Azərneşr, 1932, 48 s. (C. Mehemed-zade'yle birlikte, Latin harfiyle, Azeri Türkçesinde).

M. Emirova, "Kırımskotatarskiy yazık: posledstviya genotsida", *Krimski tatari: İstoriya i suçasnist. Mater: mijnar. nauk. konf.* (Kiyev, 13-14 travnya 1994 r.), Kiyev 1995, s. 50–53.

- M. Emirova, "Yazıkovaya situatsiya v Krimu i nasuşçnie problemi vozrojdeniya krimskotatarskogo yazıka", *Kultura narodov Priçernomor'ya*, Simferopol, 1997, №1., s. 83–86.
- M. Emirova, "Krimskotatarskiy yazık v lingvokulturnoy situatsii Krıma", *Problemi vzaimodeystviya yazıkov i kultur v postkommunističeskih stranah Tsentralnoy i Vostočnoy Evropı. Mejdunar. nauçno-prakt. konf.* (Yalta, 23-27 noyabrya 1998g.), Kiyev 1999, s. 25–30.
- M. Emirova, *Slovar-spravoçnik lingvistiçeskih terminov*, Simferopol: Krimuçpedgiz, 1995, 94 s.
- M. Emirova, E. S. Ganieva, N. S. Seydametova, *Qırımtatar tili tışınaslıq terminleriniñ luğatı*, Simferopol: Sonat, 2001, 64 s.
- Henryk Jankowski, *Gramatyka Języka Krymskotatarskiego*, Poznań, 1992, 455 s.
- Karimov, Ş. Mutalov, *Urtaturk tili*, Toşkent: Mehnat, 1992, 20 s. (ozbek tilinde).
- B. Memetov, "Çobanzade ve qırımtatar tışınaslığı", *Yıldız*, Simferopol, 1993, № 5-6, s. 262–268.
- S. Nagaev, "Medeniy inqılâp askeri", *Yılnamedeki izler*, Taşkent, 1991, s. 75–216.
- İsmail Otar, *Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdki Çobanzade*, İstanbul 1999, 228 s.
- A. Reformatskiy, *Vvedenie v yazıkoznanie*, M.: Prosveşçenie, 1967.–544.
- P. Ursu, B. V. Çobanzade, "Deyateli krimskotatarsköy kulturu (1921-1944)", *Biobibliografıçeskiy slovar*, Simferopol, 1999, s. 201–206.
- P. Ursu, "Vıdauşçıysya uçeniy-Türkolog Bekir Çoban-zade: jizn i deyatelnost", *Ursu D.P. Oçerki istorii keülturi krimskotatarskogo naroda (1921-1941)*, Simferopol, 1999, s. 74–89.
- P. Ursu, "Godı uçeniçestva Bekira Çoban-zade", *Golos Krıma*, Simferopol, 2002., № 18, s. 5.
- Yazıkı narodov SSSR. T.II. Türkskie yazıkı*, M.: Nauka, 1966, 531 s.
- Yazıkı mira. Türkskie yazıkı, Bişkek: Izd. Dom "Kırgızstan", 1997, 543 s.
- "Lingvistiçeskiy entsiklopediçeskiy slovar", Gl. red. V.N. Yartseva.–M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1990, 865 s.